

JOOST ROSENDAAL

HET
ORANJECOMPLOT

DE STRIJD OM NEDERLAND

IN 1799

Boom

Omslagafbeelding: *De Groote Expeditie*, anonieme spotprent (1800/1) op het mislukken van het Oranjecomplot en de Brits-Russische invasie van 1799. Een Engelse Lord, waarschijnlijk premier William Pitt, laat zijn broek zakken en verlost zich van een drietal rampspoeden voor de Bataafse Republiek: het herstel van de heersende protestantse godsdienst met predikanten, klokgelui, pruik en bef; de oude constitutie met erfelijke adellijke titels, wapenborden, ketens en een strijdende erfprins met de Bijbel in zijn hand; en het herstel van koopvaart en zeevaart dat gepaard gaat met oorlogsgeweld, doden, brandende kerken en molens en de verwoesting van de magazijnen in Medemblik. Een regent en een orthodoxe predikant bevrijden stadhouder Willem v en zijn vrouw om dit alles mogelijk te maken. Onder hen vaart de Britse invasievloot uit Southampton. Linksboven slaan het Bataafse leger (19 september, slag bij Bergen) en het Franse leger (6 oktober, slag bij Castricum) met rackets de rampspoeden van zich af. Linksonder staat een orangiste, mogelijk de freule van Dorth, met andere 'belanghebbenden', zoals een karikaturale Joodse man met een lijst van plunderingen.

Ontwerp omslag en binnenwerk Brigitte Slangen, Nijmegen

© 2025 Joost Rosendaal | Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden veeleenvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Auteursrecht ten aanzien van tekst- en datamining en machinelearning is nadrukkelijk voorbehouden. Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bijvoorbeeld een (digitale) leeromgeving of een reader in het onderwijs (op grond van artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting Uitgeversorganisatie voor Onderwijslicenties, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.stichting-uvo.nl.

No part of this publication may be reproduced in the context of text and data mining for any other purpose which is not expressly permitted by law without the written permission of the publisher.

ISBN 9789024473939

NUR 680

www.boom.nl

Inhoud

PROLOOG 7

I – DE VLUCHT 9

Scheveningen, 18-20 januari 1795 9

II – HET SMEDEN VAN EEN COALITIE 21

Berlijn, 3-28 augustus 1798. De staat van Europa en het plan van Oranje 21
Berlijn – Potsdam, september 1798. Diplomatiek verleiden 27
Londen, 27 november 1798. Lobbyen voor Britse steun 33
Berlijn, 8 april. Onwrikbare Pruisische neutraliteit? 39
Rees, 14 april. Contacten leggen in het Zuiden 48
Minden-Wesel, 24 mei-6 juni. Pruisische manoeuvres 51
Sint-Petersburg, juni 1799. Een Russisch leger tegen betaling 57
Anholt, 6 juni. Omkopen 62
Berlijn – Schönhausen, 12-29 juli. Pruisen haakt af, maar het plan gaat door 67
Hampton Court, 28 juli. Proclamaties 71
Emmerich, 17 augustus. Katholieken in onzekerheid 76
Lingen, 3-30 augustus. De erfprins in zijn hoofdkwartier 81
Walmer Castle, 2-13 augustus. Aan boord! 89

III – INVASIE EN VERRAAD 93

De rede van Texel, 21-23 augustus. Infiltratie en spionage 93
Wieringerwaard en Groote Keeten, 26 augustus-2 september.
Strijd op het strand 98
De Vlieter, 27-31 augustus. Het verraad 104
Utrecht, 28 augustus. De adel staat paraat 117
Medemblik, 31 augustus. Oranje in top 121

IV – OPROER IN HET OOSTEN 131

Westervoort, 3 en 4 september. De kanonnade van de burgerij 131
Rivierenland, 3-6 september. Oranjemobilisatie door agent Van Jaarsveld 140
Enschede, 3 september. De kapitein en de predikant 145
Rheden, 4 september. Oproer in de Veluwezoom 149
Ambt Bredevoort, 5 september. De Oranjetoct van Suideras 164
Lichtenvoorde en Groenlo, 5 september. Een gewelddadig Oranjeoproer 176
Borculo, 5-6 september. Wachten op Suideras 184
Oldenzaal, 6 september. Het stadhuis onder vuur 191
Ambt Bredevoort, 15-20 september. Van Bronkhorsts tuchttocht 196

V – STRIJD IN NOORD-HOLLAND 207

Den Helder, 7-10 september. De terugkeer van de prins 207
De Zijpe, 10-14 september. Polderstrijd 209
Medemblik, 17-23 september. Oranje boven! 214
Bergen, 19 september. Een Russisch bloedbad 221
Hoorn, 19-24 september. Chaos in de stad 229
Enkhuizen, 19-21 september. Een Britse admiraal in een haringstad 235
Den Helder, 24 september. Oranje krijgsberaad 244
Egmond en Alkmaar, 2-8 oktober. Oranjestad na een slag in de duinen 246

VI – STRIJD OM DE ZUIDERZEE 253

Stavoren en Balk, 21-23 september. Dukaten van Oranje 253
Zuiderzee, 23-26 september. Kaperij 264
Lemmer, 24-30 september. Een Britse verovering vanaf zee 267
Genemuiden en Zwartsluis, 29 september. Een toevallige inname 275
Follega en het Tjeukemeer, 1-3 oktober. Gevecht aan de Follegabrug 280

VII – KEREND TIJ 285

Terschelling en Ameland, 5-12 oktober. Eilanden voor Oranje 285
Hoorn, 5-7 oktober. Oranje keert terug 296
De Rijk en Graft, 6 oktober. Brandende vrijheidsbomen 298
Castricum, 6 oktober. De fatale slag 307
Hoorn, Enkhuizen en Medemblik, 7-11 oktober. De prins op de brandstapel 315
Lemmer, 10-13 oktober. Einde aan het Oranjebewind 318

VIII – CAPITULATIE EN AFREKENING 327

Den Haag, 17 oktober. Vaandels als trofeeën 327
Schagerbrug en Alkmaar, 9-18 oktober. Capitulatie 332
Amsterdam, 30 oktober-2 november. Brune, redder van de republiek 337
Ameland, 4 november-7 december. Het laatste steunpunt 341
Winterswijk, 22 november. Een freule voor het vuurpeloton 343
Den Helder, 29 november. Aftocht der Britten 348
Den Haag, 19 december. Een nationaal feest 351

IX – ORANJE NEEMT AFSCHIED VAN NEDERLAND 357

Brunswijk en Oranienstein, 24 november-26 december 1801 357

X – DE STRIJD OM NEDERLAND. EPILOOG 369

Noten 392 Verantwoording 397 Bronnen en literatuur 405
Illustratieverantwoording 421 Personenregister 422

Proloog

Dit boek vertelt het verhaal van een complot.

Het betreft een samenzwering waarbij koningen, hoge politici en militaire leiders uit heel Europa betrokken waren, maar ook gewone burgers. Zij spanden samen om het lot van Nederland te bepalen.

Het Oranjecomplot speelt zich af rond het jaar 1799. Heel Europa is in de ban van revolutie en oorlog. Groot-Brittannië voert met andere grootmachten als Oostenrijk, Pruisen en Rusland in wisselende coalities (en met wisselend succes) oorlog met het revolutionaire Frankrijk.

Het is al bekend dat er in 1799 een Brits-Russische invasie plaatsvond om het revolutionaire bewind in de Bataafse Republiek, zoals Nederland toen heette, ten val te brengen en Frankrijk te verzwakken. De expeditie mislukte. In de geschiedenisboeken blijft het verhaal beperkt tot deze militaire strijd.

Maar er is nog een heel ander verhaal te vertellen. Dat de invasie deel uitmaakte van een complot geworteld in een fijnmazig netwerk van vorsten, militairen, diplomaten, edelen, regenten, spionnen en gewone burgers, was nog niet bekend. De strijd om het lot van Nederland was een botsing van culturen: een oude, traditionele orde van God en Oranje tegenover een nieuwe orde die koos voor vrijheid, gelijkheid en democratie. Een gepolariseerd Nederland. Boeren tegenover burgers. Platteland tegenover de stad.

Dit boek bevat een nauwgezette reconstructie van het Oranjecomplot. Er is voor gekozen om deze geschiedenis aan hand van een aantal sleutelmomenten in chronologische volgorde te vertellen. Als een vlieg op de muur kan de lezer de ontvouwing van het complot volgen. We schakelen tussen de hoogste kringen van de Europese vorstenhoven en de kleinste gehuchten in Nederland.

Zo worden stap voor stap de omvang en reikwijdte van het Oranjecomplot in kaart gebracht. Dat betekent ook dat de lezer soms even in het duister tast. Niet alles is meteen duidelijk. Dat gold natuurlijk ook voor de beleving van de tijdgenoten zelf. Maar uiteindelijk valt alles op zijn plaats. Het meeste dan.

*Het vertrek van prinses Wilhelmina van Pruisen, haar schoondochter
en kleinzoon van het strand van Scheveningen. Gravure van Hendrik
Roosing naar een tekening van Jan Anthonie Langendijk, 1795*

I – De vlucht

SCHEVENINGEN, 18-20 JANUARI 1795

Er staat die zondagochtend een ijzige, snijdende wind op het strand van Scheveningen. Rond half negen arriveren drie koetsen met daarin twee dames, een peuter en enkele bedienden. Kastelein Jan Betting loopt ernaartoe en biedt de inzittenden vol eerbied zijn diensten aan. Herberg De Jager is in het vissersdorp bekend als verkoopplaats van strandjutterswaar. Ook is ze een verzamelplek van fanatieke aanhangers van het huis van Oranje, de orangisten. Al in juni 1784 ontving Betting er de Rotterdamse provocateur Kaat Mossel, die aan stadhouder prins Willem v van Oranje haar aanhankelijkheid kwam betuigen. Jan Betting was erelid van de orangistische sociëteit en kapitein van de plaatselijke Oranjeschutterij.

Ook nu toont Betting zich een trouw dienaar van Oranje. Een van de passagiers is namelijk Wilhelmina van Pruisen, de 43-jarige vrouw van de stadhouder. De sterke waard draagt de prinses in haar reisgewaad door de golven van het sterk opkomende tij en zet haar aan boord van een pink. Dit typisch Scheveningse vissersvaartuig heeft geen haven nodig, maar ligt op het strand en kan bij vloed afvaren. Wilhelmina wordt vergezeld door haar schoondochter, die eveneens prinses Wilhelmina van Pruisen heet, maar door de familie Mimi wordt genoemd. Mimi is de dochter van koning Friedrich Wilhelm II van Pruisen en ze is getrouwd met haar

neef Willem Frederik, de oudste zoon van Wilhelmina van Pruisen en Willem v, die als de beoogde opvolger van zijn vader de titel erfprins van Oranje draagt. Ook hun tweejarige zoontje, Guillot, de latere koning Willem II, gedragen door een hofdame, gaat mee aan boord. De hofhouding van de prinsessen en een deel van hun bezittingen krijgen een plek op twaalf andere boten.

Wilhelmina van Pruisen heeft moeite om haar tranen te onderdrukken. Ze had er eerder bij haar man op aangedrongen dat zij met haar schoondochter naar het oosten van het land zou vertrekken, zodat ze, indien nodig, naar haar dochter Louise kon vluchten. ‘Loulou’, zoals Louise wordt genoemd, is getrouwd met de erfherzog van Brunswijk. Loulou’s schoonvader, die weer een neef is van Wilhelmina van Pruisen, is de regerend hertog van Brunswijk-Wolfenbüttel. Hij is degene die Willem v in september 1787, tijdens een eerdere crisis, met een militaire interventie als stadhouder had hersteld. Op het moment dat Wilhelmina en haar gezelschap scheepgaan, staat het bewind van Willem v opnieuw onder zware druk, ditmaal door een aanval van het Franse revolutionaire leger. In Frankrijk was in 1789 een revolutie uitgebroken. Door het volk gekozen vertegenwoordigers stelden een verklaring van de rechten van de mens vast, gebaseerd op vrijheid en gelijkheid. Drie jaar later kwam er een einde aan de Franse monarchie. De adel werd afgeschaft en tegenstanders werden onder de guillotine onthoofd. De Franse revolutionairen wilden hun idealen verspreiden en steun geven aan hun geestverwanten in Europa. Ook die in Nederland.

Het Staatse leger van de Republiek, dat onder bevel stond van de stadhouder, had wel hulp gekregen van Britse, Hessische, Hannoverse en Oostenrijkse troepen, maar kon de vijand niet tegenhouden. In de winter van 1794 had een felle, langdurige vorst de waterlinie als verdediging onbruikbaar gemaakt. Het Franse revolutionaire leger, met in de voorhoede Nederlandse revolutionairen onder leiding van de Gelderse generaal Herman Willem Daendels, kon probleemloos over de bevroren rivieren trekken. Het verzoek van zijn vrouw om naar een veilige plek te mogen vertrekken ten spijt, was stadhouder Willem v, zoals zo vaak, besluiteloos geweest. Toen het Britse leger zich uit de provincie Utrecht terugtrok achter de IJssel en de Staten van dat gewest capituleerden, was het te laat.

Het koude weer beperkt de mogelijkheden voor de stadhouder-

lijke familie om uit Den Haag te vluchten. Texel is onbereikbaar en het ijs op de Zuiderzee verhindert een overtocht naar Friesland. Dagenlang staat de wind ongunstig om vanuit Scheveningen af te varen. Het Bataafs-Franse leger rukt steeds verder op. Op 18 januari kunnen de prinsessen met de kleine Guillot eindelijk vertrekken. 's Ochtends vroeg nemen ze in het stadhoudelijk kwartier van het Binnenhof afscheid van de stadhouder en zijn zonen Willem Frederik en Frederik, niet wetend of ze elkaar levend zullen terugzien. Twee jaar eerder, in 1793, hadden de Franse revolutionairen de oorlog verklaard aan de tirannen van Europa en daarbij de koning van Groot-Brittannië en Willem v bij naam genoemd. Mocht de stadhouder in handen van de Fransen vallen, dan is hij zijn leven niet zeker. Daarom gaat de kleine Guillot met de prinsessen mee. Hij is de waarborg voor continuïteit van de Oranje-dynastie. Met alle tegenslagen blijkt de wind gunstig. Na een tocht van 24 uur bereikt de pink de rede van Yarmouth aan het puntje van het Engelse graafschap Norfolk. In deze havenstad verblijven veel Nederlanders. Op het moment dat de passagiers voet aan wal zetten, klinkt een triomfantelijk 'Hoezee'. De koets die klaarstaat om hen naar hun logement te brengen, het huis van de burgemeester, wordt uitgespannen en door een enthousiaste menigte met de hand voortgetrokken.

Terwijl het vorstelijk gezelschap de Noordzee over vaart, voert Willem v overleg. Is er nog een mogelijkheid om over de Zuiderzee van Enkhuizen naar Stavoren te gaan en daar de troepen te verzamelen? Of kan de strijd vanuit Zeeland worden voortgezet? De prins heeft raadpensionaris Laurens Pieter van de Spiegel nog verzekerd dat hij en zijn zonen zullen blijven nu de Republiek in gevaar is. De raadpensionaris van het gewest Holland fungeert als een soort eerste minister voor de gehele Republiek. Hij heeft veel invloed op het buitenlands beleid, maar is eind achttiende eeuw meer nog dan de stadhouder een ambtenaar. Van de Spiegel voelt zich verantwoordelijk voor de stabiliteit van het bestuur en vindt de aanwezigheid van de stadhouder hierin essentieel. Maar als 's middags het bericht komt dat de Staten van Holland in navolging van Utrecht een delegatie naar de Franse troepen sturen om over capitulatie te spreken, komt Willem v tot de conclusie dat zijn aanwezigheid een potentieel obstakel is voor vrede. Per brief stelt hij de Staten-Generaal en de Staten van Holland in kennis van zijn be-

*Stadhouder Willem v op het strand van Scheveningen, 18 januari 1795.
Studie voor een gravure, Dirk Langendijk en Christoffel Meyer, 1795*

sluit om met zijn gezin naar het buitenland te gaan. Zijn zonen ontslaat hij van hun bevel in het Nederlandse leger, zodat zij niet beschuldigd kunnen worden van desertie. Hij is bereid 'alle pogingen aan te wenden' om in de toekomst het vaderland weer tot nut te zijn, als de tijd en omstandigheden dat ooit zullen toelaten.

Kort hierop begeven alle in Den Haag aanwezige leden van de regeringscolleges zich naar het stadhoudelijk kwartier op het Binnenhof. Regenten, edelen en officieren verzamelen zich in de balzaal – de plek die een jaar later de vergaderplaats zal zijn van de eerste democratisch verkozen volksvertegenwoordiging van de nieuwe Bataafse Republiek. Tegenwoordig staat deze ruimte bekend als de oude vergaderzaal van de Tweede Kamer. Stadhouders Willem v komt even later binnen met zijn zonen. Hij heeft een papier in de hand waarop zijn besluit staat. Hij wil het voorlezen, maar is te geëmotioneerd. De prins kijkt rond en vraagt: 'Wie van de heren wil mij deze moeite besparen?' De 64 jaar oude, zilvergrijze generaal graaf Van Randwijck stapt naar voren en neemt het papier over. Ook hij heeft grote moeite de tekst voor te lezen. Alle aanwezigen zijn onder de indruk van dit historische moment. De stadhouder legt zijn bevoegdheden gedurende zijn afwezigheid terug bij de Staten-Generaal en wijst luitenant-admiraal Jan Hendrik van Kinsbergen aan als opperbevelhebber van de vloot. Prins Frederik staart ondertussen uit het raam. Pas als een boodschapper het bericht brengt dat zijn moeder veilig aan boord van de pink vertrokken is, verzucht hij: 'Dieu merci! Dieu merci!'

Het is twee uur als de stadhouder en zijn zonen op het Binnenhof in een rijtuig stappen. Zo'n twaalfenhalf uur na het vertrek van de prinsessen is het opnieuw vloed en kunnen er pinken van het Scheveningse strand afvaren. Als de koetsen daar aankomen, heeft zich ondanks de vorst een grote menigte verzameld. Het water is al flink opgekomen. Van Kinsbergen is met zijn adjudant Carel Hendrik VerHuell de prins gevolgd. De luitenant-admiraal begeleidt de stadhouder naar de pink en op de loopplank omhelzen ze elkaar. Door de golven komt de pink los en beweegt de plank. Bijna vallen ze allebei in het water, maar VerHuell weet hen nog net vast te grijpen. Onstuimig, bozig en zich in zijn mantel hullend gaat ook de twintigjarige Frederik aan boord. Zijn twee jaar oudere broer Willem Frederik is meer bedaard en gelaten. De bekwame kapitein ter zee Jan Olphert Vaillant zal de pink besturen. Ook lui-

tenant-generaal prins Christian van Hessen-Darmstadt, kamerheer Timon Cornelis van Heerdt tot Eversberg, twee adjudanten, een bediende en een chirurgijn bevinden zich in het gezelschap. De wind is echter niet gunstig en de boot komt maar met moeite los van de Nederlandse kust. Ongemakkelijk in een kooi liggend, schrijft Willem v aan Van de Spiegel dat het niet mogelijk is om uit te wijken naar een Nederlandse haven en dat hij naar Engeland zal varen. Om middernacht worden de zeilen gehesen. Pas veertig uur later wordt de haven van Harwich bereikt. Willem v en zijn zonen verblijven gedurende de koude overtocht op het stro in een kamer – of eerder een ‘trou’, een gat, zoals de prins het noemt.

Direct na aankomst stuurt Willem v zijn zoon Willem Frederik naar Yarmouth. De Britse gezant in de Republiek, die gelijktijdig met de prinsessen was vertrokken en in Harwich aan land was gegaan, had hen ingelicht over de verblijfplaats van de prinsessen. Deze zijn inmiddels twee dagen bij de burgemeester en zijn gezin en vinden het een bijzondere ervaring om onder een dak met zulke gewone Britse bourgeoisie te leven, ook al vormt de taal een obstakel. Wilhelmina van Pruisen spreekt geen Engels en de gastheer geen Frans of Nederlands. Als de prinses 's avonds in haar bed de rust vindt om een brief te schrijven aan haar dochter, hoort zij met veel lawaai de voordeur opengaan. Zij verwacht een boodschapper van de baron Van Nagell, de gezant van de Republiek in Londen, maar tot haar grote vreugde ziet zij in de deuropening haar oudste zoon, de erfprins. Ze komt er niet meer toe om verder te schrijven.

Zes dagen later, op 26 januari, wordt het hele gezin op de weg naar Londen herenigd in Colchester. Koning George III laat weten dat de familie van harte welkom is om in het paleis van Hampton Court haar intrek te nemen. Willem v is een volle neef van de Britse koning: zijn moeder, Anna van Hannover, was een zus van de vader van George. Terwijl in Hampton Court de vertrekken in gereedheid worden gebracht, gaan de Oranjes naar het koninklijk paleis in Kew. In dit *Dutch House*, zo genoemd vanwege de Nederlandse bouwstijl, zullen ze enkele weken verblijven.

De Britse gastvrijheid komt niet zonder een prijs. In de eerste dagen van februari gaat Willem v in Kew akkoord met een renverhaal, een schriftelijke tegenbelofte: hij geeft schepen en gebieden die onder het gezag van de Staten-Generaal staan en nog niet in bezit van of bezet zijn door de Fransen ter bescherming ‘te leen’

aan de Britse koning. Die belooft op zijn beurt dat deze bij een algehele vrede worden teruggegeven zodra de oude bestuursstructuur van de Republiek der Vereenigde Nederlanden wordt hersteld. Om hieraan uitvoering te geven, stuurt de stadhouder opdracht uit naar de gouverneurs, commandeurs en directeurs van de Nederlandse koloniën om zich onder Brits gezag te plaatsen – zogenaamd om te verhinderen dat deze gebieden in Franse handen vallen. De voc-gezagsdragers in de Kaapkolonie in Zuid-Afrika, Ceylon (Sri Lanka), Malabar ofwel Peperkust (de zuidwestkust van India), Coromandel (de zuidoostkust van India), Bengalen (Bangladesh), Malakka (Maleisië), de westkust van Sumatra, Ambon en Banda geven gehoor aan de oproep, al dan niet gedwongen door de Britse marine. Een jaar later komen Demerary, Essequibo en Berbice (Guyana), alle kolonies van de voormalige West-Indische Compagnie, zonder veel strijd in handen van de Britten, die met een beroep op de brieven uit Kew later ook Suriname en Curaçao in bezit nemen.

Met de vlucht van de Oranjes naar Engeland eindigt in januari 1795 het stadhouderlijk bewind in de Republiek der Verenigde Nederlanden. Een kleine tien jaar eerder, rond 1787, had de positie van stadhouder Willem v ook al gewankeld. Mede onder invloed van de opkomende verlichtingsideeën over volksinvloed en gelijkheid wensten burgers in de steden en op het platteland inspraak in het bestuur. Ze beschouwden zich als ware vaderlanders en noemden zich patriotten. Niet alleen eisten ze dat de corruptie van de aristocratische regentenkliek werd aangepakt, vooral de vergaande macht van de belangrijkste en invloedrijkste beambte van de Republiek, Willem v van Oranje-Nassau, was hun een doorn in het oog.

Na de Opstand tegen de koning van Spanje was Nederland in 1588 een federale republiek van zeven soevereine gewesten geworden: Gelderland, Holland, Zeeland, Utrecht, Friesland, Overijssel en Groningen. Het hoogste gezag berustte in elke provincie bij de Staten, waarvan de samenstelling per gewest verschilde. Zo bestonden de Staten van Friesland uit vertegenwoordigers van elf steden en dertig grietenijen (een soort gemeenten). In de Staten-

vergaderingen van Gelderland en Overijssel hadden de edelen (de ridderschap) veel macht. Deze adel had in de Staten van het grootste en machtigste gewest Holland daarentegen slechts één stem. Vooral de vertegenwoordigers van achttien steden maakten hier de dienst uit.

Voor het buitenlandse beleid en de defensie werkten de zeven gewesten samen in de Staten-Generaal. Het opperbevel over het leger en de vloot, kapitein-generaal en admiraal-generaal van de Unie, werd in 1747 opgedragen aan Willem IV van Oranje-Nassau, die daardoor verantwoordelijk was voor het aanstellen van de officieren. Als erfstadhouder in alle gewesten voerde hij tevens toezicht op het bestuur en had hij een beslissende stem in de samenstelling van veel lokale besturen. Het stadhouderlijk stelsel ontwikkelde zich tot een patronagesysteem, waarbij de regenten en officieren steeds afhankelijker werden van de gunst van de prins van Oranje.

Een kwetsbaarheid van het systeem was de erfelijkheid. Willem V was pas drie jaar toen zijn vader overleed en hij in naam alle functies van hem erfde. Tot zijn meerderjarigheid in 1766 stond hij onder regentschap van zijn moeder en grootmoeder. Door zijn invloedrijke positie in de Republiek was de prins een aantrekkelijke huwelijkskandidaat voor de grote vorstenhuizen in Europa. Britse, Deense en Pruisische prinsessen werden overwogen. In 1767 trouwde hij met Wilhelmina van Pruisen, een intelligente vrouw en een geliefde nicht van de Pruisische koning Friedrich II de Grote. Zij had monarchale aspiraties voor de Oranje-dynastie.

In september 1786 gaven de Staten van Gelderland opdracht aan de stadhouder om militair in te grijpen in twee stadjes waar de patriotten de macht hadden overgenomen, Hattum en Elburg. Dit markeerde het begin van een burgeroorlog. De Staten van het machtige gewest Holland, waar de patriotten steeds meer invloed kregen, schorsten de prins uit zijn functie als stadhouder van dat gewest. De eerste revolutionaire stappen om de Republiek om te vormen tot een representatieve democratie werden gezet.

Tevergeefs trachtte prinses Wilhelmina van Pruisen in de zomer van 1787 het tij te keren. Zij wilde in juni een contrarevolutie ontketenen, maar met haar aanhouding bij Goejanverwellesluis, aan de grens van Holland, verijdelden de patriotten deze opzet. De stadhouder greep de gebeurtenis aan om zijn familie in te schake-

len voor een militaire interventie. Zijn neef George III was hem ook toen al te hulp geschoten. Met financiële steun van de Britse koning was de zwager van Willem v, de Pruisische koning Friedrich Wilhelm II, bereid militair in te grijpen om voor de belediging van zijn zus Wilhelmina van Pruisen een excuus van de Hollandse Staten af te dwingen. Een Pruisisch leger onder leiding van veldmaarschalk Karl Wilhelm Ferdinand hertog van Brunswijk-Wolfenbüttel viel de Republiek binnen en maakte een einde aan het democratisch experiment van de patriotten. Koning Friedrich Wilhelm kreeg een grote financiële genoegdoening en bekostigde daarmee de bouw van een Tor des Friedens, later bekend als de Brandenburger Tor. De leiders van de patriotten weken uit naar de Oostenrijkse Nederlanden en Frankrijk. De patriotse revolutie was mislukt: Willem v kreeg nu nog meer invloed en macht. De Staten-Generaal garandeerden op 27 juni 1788 met een officiële akte het erfelijk stadhouderschap van het huis van Oranje-Nassau. Een paar maanden later sloten Groot-Brittannië, Pruisen en de Republiek een triple alliantie, waarin zij beloofden het erfstadhouderschap te handhaven.

De naar Frankrijk gevluchte patriotten, onder wie Herman Willem Daendels, raakten daar betrokken bij de Franse Revolutie, die nog geen twee jaar na het mislukken van hun eigen omwenteling uitbrak. Zij noemden zich voortaan Bataven. Na de val van de Franse monarchie lobbyden ze bij de machthebbers van de nieuwe Franse Republiek voor een oorlogsverklaring aan de stadhouder. Met succes: op 1 februari 1793 kondigde het revolutionaire parlement de strijd tegen de Britse koning en de stadhouder aan. De revolutionaire Franse Republiek kwam in oorlog met een Europese coalitie die bestond uit vier kernpartners: de Republiek der Verenigde Nederlanden, de koningen van Pruisen en Groot-Brittannië en de keizer van het Heilige Roomse Rijk der Duitse Natiën, zowel als landsheer van Oostenrijk en als heerser over de Zuidelijke Nederlanden. Vol revolutionair elan zetten de Fransen de aanval in om de Nederlandse Republiek te bevrijden van het ‘stadhouderlijk juk’.

In de winter van 1794-1795 lukt het uiteindelijk om in de Republiek een omwenteling tot stand te brengen. De steun voor Oranje onder de Nederlandse bevolking blijkt gering en de Bataafse revolutie komt zonder veel geweld tot stand. Op 16 mei 1795 sluiten de Franse en Bataafse Republieken het verdrag van Den Haag. De re-

publieken zullen elkaar voortaan militair bijstaan en gaan daarom een defensieve en offensieve alliantie aan. Als dank voor de bevrijding en financiering van de Franse defensieve hulp zal de nieuwe republiek de naar begrippen van destijds gigantische som van honderd miljoen gulden betalen aan Frankrijk. De Staten van de verschillende gewesten vaardigen een verklaring van de rechten van de mens uit. Als symbool van de bewerkstelligde vrijheid verrijzen in het centrum van tal van plaatsen vrijheidsbomen. Met zang en dans komen revolutionaire burgers hier samen om bijzondere revolutionaire gebeurtenissen te vieren.

In de volgende jaren transformeert Nederland. Aristocraten en orangisten verliezen hun bestuursposten en lucratieve ambten. Het land wordt een eenheidsstaat gebaseerd op democratie en mensenrechten, met scheiding van kerk en staat. Protestanten, katholieken en joden hebben voortaan gelijke rechten. De bewoners van het platteland krijgen een eigen stem. Er komt een transparant bestuur met uniforme wetgeving, belastingen en rechtspraak. Na een machtsgreep door radicale democraten wordt dit alles in mei 1798 vastgelegd in de eerste Nederlandse grondwet, de *Staatsregeling voor het Bataafse Volk*. Er komen nieuwe departementen, waarvan de grenzen niet meer overeenkomen met de oude gewesten. Iedere herinnering aan de federale Republiek moet worden uitgebannen. Hoewel de scherpe randjes van het revolutionaire elan er met een tweede staatsgreep in juni 1798 van afgehaald worden, blijft de Staatsregeling van kracht. Er komt een gekozen volksvertegenwoordiging, het Vertegenwoordigend Lichaam, met een Eerste Kamer (wetgevend) en een Tweede Kamer (controlerend en wetbekrachtigend). Het dagelijks bestuur komt in handen van het Uitvoerend Bewind van vijf leden, bijgestaan door acht Agenten (ministers).

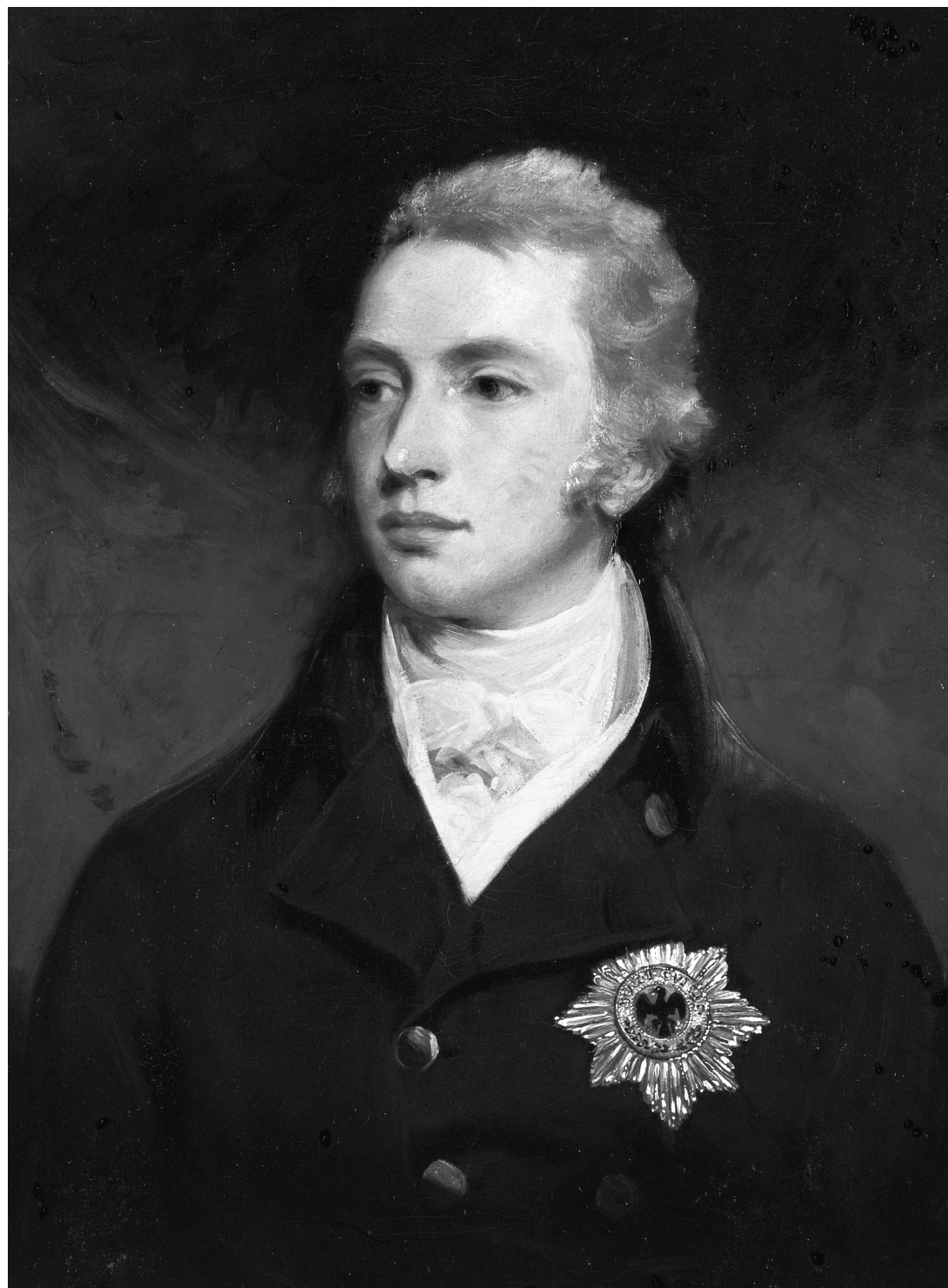
Toch groeit er onvrede. Het verlies van een groot deel van de koloniën en de voortdurende oorlog met Groot-Brittannië leiden tot verdere economische achteruitgang. De verdediging van het land berust bij het Bataafse leger. Veel officieren van het oude Staatse leger hebben geweigerd om de eed van trouw aan de nieuwe republiek af te leggen. Onder de teruggekeerde Bataafse vluchtelingen uit Frankrijk hebben echter veel mannen ervaring opgedaan om hun plaats over te nemen. Generaal Daendels wordt de opperbevelhebber van het Bataafse leger, bijgestaan door generaal Jean

Baptiste Dumonceau. Ook blijven er nog Franse troepen gelegerd om de onafhankelijkheid van de Bataafse Republiek te garanderen, maar velen beschouwen dit leger juist als een bezettingsmacht.

In de Bataafse Republiek heerst ook een ideaal van gewapende burgers. Een van de belangrijkste garanties tegen een militaire dictatuur of buitenlandse overheersing is de verdediging van de democratie door de burgers zelf, zo is de gedachte. Hiertoe wordt al in 1796 een plan opgesteld om te komen tot een Bataafse Gewapende Burgermacht. Lokale schutterijen, burgerwachten en andere paramilitaire genootschappen moeten hierin een plaats vinden. Nadat in 1798 de Staatsregeling van kracht is geworden, wordt hier uitvoering aan gegeven. De voorstanders, veelal burgers in de steden, zien de Bataafse Gewapende Burgermacht als een 'bolwerk van vrijheid'. Maar met name op het platteland zien veel mensen deze als een vorm van dienstplicht voor een staatsbestel waar zij niet achterstaan. Vanaf 1798 neemt het verzet ertegen toe.

Daarnaast hebben met name orthodoxe protestanten moeite met een gelijkwaardige positie van alle geloven en het feit dat katholieken met een beroep op de Staatsregeling de teruggave van de oude parochiekerken kunnen claimen. Er zijn overal in het land krachten aanwezig die de nieuwe orde van zaken willen ondermijnen. De aristocratische elite en oud-officieren kunnen het maar moeilijk verkroppen dat zij hun macht en hun lucratieve ambten kwijt zijn. De stadhouder, de beschermheer van de oude orde, bevindt zich ondertussen in ballingschap.

In het buitenland zinnen de Oranjes op een terugkeer.

Erfsprins Willem Frederik van Oranje (1772-1843). Schilderij John Hoppner, winter 1799-1800